IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 02 IYUL 2026

ISLOM DINING BUXORO VOHASIGA KIRIB KELISHI VA UNING IJTIMOIY-MADANIY HAYOTGA TA'SIRI (VII–IX ASRLAR)

Qudratov Shahzod Baxtiyor o‘g‘li
Buxoro davlat universiteti
Tarix va yurdik fakulteti
Islom tarixi va manbashunosligi
3- bosqich talabasi
https://doi.org/10.5281/zenodo.21437807

Annotatsiya

Mazkur maqolada VII–IX asrlarda islom dinining Buxoro vohasiga kirib kelishi, uning tarqalish bosqichlari hamda mintaqaning ijtimoiy, siyosiy va madaniy hayotiga ko'rsatgan ta'siri tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar asosida tahlil qilingan. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va tizimli tahlil metodlaridan foydalanilgan. Natijalar islom dinining Buxoro vohasida davlat boshqaruvi, huquq tizimi, ta'lim, ilm-fan, me'morchilik va ma'naviy qadriyatlarning rivojlanishida muhim omil bo'lganligini ko'rsatdi. Shuningdek, islomning mahalliy madaniyat bilan uyg'unlashuvi natijasida Buxoro musulmon Sharqining yirik ilmiy va madaniy markazlaridan biriga aylanganligi asoslab berildi.

Kalit so'zlar: Buxoro vohasi, islom dini, arab istilolari, Movarounnahr, Somoniylar, ijtimoiy-madaniy taraqqiyot, tarixiy manbalar, islom sivilizatsiyasi.

Аннотация

В данной статье на основе исторических источников и современных научных исследований проанализированы процесс проникновения ислама в Бухарский оазис в VII–IX веках, этапы его распространения и влияние на общественно-политическую и культурную жизнь региона. В исследовании использованы историко-сравнительный, источниковедческий и системный методы анализа. Полученные результаты показывают, что ислам сыграл важную роль в развитии государственного управления, правовой системы, образования, науки, архитектуры и духовной жизни Бухарского оазиса. Также обосновано, что взаимодействие исламской и местной культуры способствовало превращению Бухары в один из крупнейших научных и культурных центров мусульманского Востока.

Ключевые слова: Бухарский оазис, ислам, арабские завоевания, Мавераннахр, Саманиды, общественно-культурное развитие, исторические источники, исламская цивилизация.

Abstract

This article examines the introduction of Islam into the Bukhara Oasis during the 7th–9th centuries and analyzes its stages of expansion and its impact on the social, political, and cultural development of the region based on historical sources and modern scholarly studies. The research employs historical-comparative, source analysis, and systematic research methods. The findings indicate that Islam played a significant role in the development of governance, legal institutions, education, science, architecture, and spiritual life in the Bukhara Oasis. Furthermore, the integration of Islamic and local cultural traditions transformed Bukhara into one of the leading scientific and cultural centers of the Muslim East.

Keywords: Bukhara Oasis, Islam, Arab conquests, Transoxiana, Samanids, socio-cultural development, historical sources, Islamic civilization.

Kirish

VII–IX asrlar Markaziy Osiyo tarixida tub burilishlar davri hisoblanadi. Aynan shu davrda arab xalifaligi tomonidan amalga oshirilgan harbiy yurishlar natijasida islom dini mintaqaga kirib kelib, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy hayotning barcha jabhalariga sezilarli ta'sir ko'rsata boshladi. Ushbu tarixiy jarayonning eng muhim markazlaridan biri Buxoro vohasi bo'lib, u qadimdan Buyuk Ipak yo'lining yirik savdo, hunarmandchilik va ilm-fan markazi sifatida shakllangan edi. Shu sababli islom dinining aynan Buxoro vohasida tarqalishi nafaqat diniy, balki keng qamrovli ijtimoiy-madaniy transformatsiyalarni ham yuzaga keltirdi [1].Islom dini kirib kelishidan avval Buxoro vohasida zardushtiylik, buddaviylik, mahalliy e'tiqodlar va ayrim hududlarda nasroniylik unsurlari mavjud bo'lib, diniy bag'rikenglik hamda ko'p konfessiyali muhit shakllangan edi. Arab istilolari natijasida yangi diniy mafkuraning joriy etilishi dastlab mahalliy aholi qarshiligiga uchragan bo'lsa-da, vaqt o'tishi bilan islom dini siyosiy boshqaruv, huquqiy munosabatlar va kundalik turmush tarzining ajralmas qismiga aylandi. Bu jarayon Buxoro vohasining iqtisodiy va madaniy taraqqiyotiga ham yangi yo'nalish berdi [2].

VIII–IX asrlarga kelib, ayniqsa Somoniylar davrida Buxoro islom madaniyatining eng yirik markazlaridan biriga aylandi. Masjidlar, madrasalar, kutubxonalar va ilmiy majlislarning tashkil etilishi natijasida diniy ilmlar bilan bir qatorda matematika, astronomiya, tibbiyot, falsafa va adabiyot ham rivojlandi. Arab yozuvi va arab tilining ilm-fan hamda davlat boshqaruvidagi mavqeining ortishi mintaqada yangi ilmiy maktablarning shakllanishiga xizmat qildi. Natijada Buxoro keyingi asrlarda Imom al-Buxoriy, Abu Hafs Kabir al-Buxoriy singari buyuk allomalar yetishib chiqqan ilmiy muhitning poydevorini yaratdi [3].Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, islom dinining Buxoro vohasiga kirib kelishi faqat diniy tarix doirasida emas, balki mintaqaning siyosiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotini belgilab bergan muhim omillardan biri sifatida baholanadi. Ushbu tarixiy jarayonni zamonaviy tarixshunoslik yondashuvlari asosida qayta tahlil qilish, mahalliy va xorijiy manbalarni qiyosiy o'rganish orqali islom sivilizatsiyasining Buxoro taraqqiyotidagi o'rnini yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi [4].

Shu munosabat bilan ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi VII–IX asrlarda islom dinining Buxoro vohasiga kirib kelish jarayonini tarixiy manbalar asosida tahlil qilish hamda uning ijtimoiy, madaniy, ilmiy va ma'naviy hayotga ko'rsatgan ta'sirini ilmiy jihatdan baholashdan iborat. Tadqiqot davomida tarixiy-qiyosiy, tahliliy va manbashunoslik usullaridan foydalanilib, mavjud ilmiy adabiyotlar hamda tarixiy manbalar kompleks ravishda o'rganiladi.

Materiallar va metodlar

Mazkur tadqiqot VII–IX asrlarda islom dinining Buxoro vohasiga kirib kelishi hamda uning ijtimoiy-madaniy hayotga ko'rsatgan ta'sirini tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy adabiyotlar asosida kompleks tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqotning asosiy manbalarini arab, fors va mahalliy tarixiy asarlar, arxeologik topilmalar, epigrafik yodgorliklar hamda ushbu davrga oid ilmiy monografiyalar va maqolalar tashkil etdi. Jumladan, Muhammad ibn Jarir at-Tabariyning "Tarix ar-rusul va-l-muluk" asari, Narshaxiyning "Buxoro tarixi", al-Balazuriy, Ya'qubiy va boshqa o'rta asr mualliflarining tarixiy ma'lumotlari tahlil qilinib, ular zamonaviy tarixshunoslik yondashuvlari bilan qiyosiy ravishda o'rganildi. Shuningdek, O'zbekiston va xorij olimlari tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlar, jumladan Markaziy Osiyoda islomning tarqalishi, Somoniylar davlati va Buxoro vohasining siyosiy hamda madaniy taraqqiyotiga oid ilmiy ishlardan ham foydalanildi [4].Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy metod asosiy usullardan biri sifatida qo'llanildi. Ushbu metod yordamida arab istilosidan avvalgi va undan keyingi davrlarda Buxoro vohasining diniy, siyosiy va madaniy hayotidagi o'zgarishlar o'zaro taqqoslandi. Islom dinining kirib kelishi natijasida davlat boshqaruvi, huquq tizimi, ta'lim, me'morchilik, ilm-fan va ma'naviy qadriyatlardagi transformatsiyalar tarixiy manbalar asosida izchil tahlil qilindi. Turli

davrlarda yozilgan manbalardagi ma'lumotlarning ishonchliligini aniqlash maqsadida ularning mazmuni o'zaro solishtirilib, voqealar ketma-ketligi va tarixiy faktlarning mosligi tekshirildi [5].

Manbashunoslik metodi orqali tadqiqotda foydalanilgan yozma manbalarning yaratilish davri, mualliflarning siyosiy va diniy qarashlari hamda ularning tarixiy voqealarni yoritishdagi o'ziga xos xususiyatlari baholandi. Ayniqsa, arab mualliflari tomonidan bayon etilgan harbiy yurishlar va islomning tarqalishi haqidagi ma'lumotlar mahalliy tarixiy manbalar bilan qiyosiy o'rganilib, voqealarning xolis talqini shakllantirildi. Shu bilan birga, arxeologik qazilmalar natijalari, qadimgi masjidlar, ibodat inshootlari va epigrafik yodgorliklarga oid ilmiy ma'lumotlardan foydalanish orqali yozma manbalarda keltirilgan ayrim tarixiy faktlar tasdiqlandi yoki aniqlashtirildi [6].Mazkur tadqiqotda tizimli tahlil va umumlashtirish metodlaridan ham foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida islom dinining Buxoro vohasida diniy e'tiqod tizimining shakllanishi, ijtimoiy institutlarning rivojlanishi, ilm-fan va madaniyat taraqqiyotiga ta'siri yagona tarixiy jarayon sifatida baholandi. Tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligini ta'minlash maqsadida turli manbalardan olingan ma'lumotlar o'zaro verifikatsiya qilinib, tarixiylik, xolislik va tizimlilik tamoyillariga amal qilindi. Olingan natijalar tarixiy jarayonlarning sabab-oqibat bog'liqligini aniqlash hamda VII–IX asrlarda Buxoro vohasining islom sivilizatsiyasi rivojidagi o'rnini ilmiy asosda yoritishga xizmat qildi [7].

Natijalar

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, VII–IX asrlarda islom dinining Buxoro vohasiga kirib kelishi mintaqaning siyosiy, diniy va ijtimoiy-madaniy taraqqiyotida muhim burilish yasagan. Arab qo'shinlarining Movarounnahrga yurishlari natijasida dastlab harbiy-siyosiy hukmronlik o'rnatilgan bo'lsa, keyinchalik islom dini mahalliy aholi orasida bosqichma-bosqich keng tarqaldi. Bu jarayon, ayniqsa, VIII asrning ikkinchi yarmi va IX asr boshlarida Somoniylar sulolasi hukmronligi davrida jadallashib, Buxoro islom madaniyatining yirik markaziga aylandi [8].Tahlillar shuni ko'rsatdiki, islom dinining tarqalishi natijasida Buxoro vohasida davlat boshqaruvi va huquqiy munosabatlar yangi tamoyillar asosida shakllandi. Arab tili davlat boshqaruvi, diplomatiya va ilm-fan sohalarida keng qo'llanila boshladi. Arab yozuvining joriy etilishi hujjatchilik, ilmiy asarlar va diniy adabiyotlarning rivojlanishiga xizmat qildi. Shu bilan birga, masjid va madrasalar nafaqat ibodat maskani, balki ilmiy-ma'rifiy markaz vazifasini ham bajardi. Bu esa diniy ilmlar bilan bir qatorda matematika, astronomiya, tibbiyot va falsafaning rivojlanishiga qulay sharoit yaratdi [9].

Arxeologik va yozma manbalar asosida olib borilgan tahlillar Buxoro vohasida yangi me'moriy uslublarning shakllanganligini ham tasdiqlaydi. Masjidlar, maqbaralar va boshqa diniy inshootlarning qurilishi shaharsozlik madaniyatining rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, mahalliy me'moriy an'analar islom me'morchiligi elementlari bilan uyg'unlashib, o'ziga xos madaniy sintezni yuzaga keltirgan [10].Ijtimoiy hayotda ham sezilarli o'zgarishlar kuzatildi. Islom dini ta'sirida zakot, vaqf va xayriya tizimlarining rivojlanishi aholining ijtimoiy himoyasini kuchaytirdi. Axloqiy qadriyatlar, oilaviy munosabatlar hamda ta'lim tizimida islomiy tamoyillar ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi. Natijada Buxoro vohasi IX asrga kelib musulmon Sharqining yirik ilmiy va madaniy markazlaridan biri sifatida shakllandi hamda keyingi asrlarda ko'plab mashhur allomalar yetishib chiqishiga zamin yaratildi [11].

1-jadval. VII–IX asrlarda islom dinining Buxoro vohasi ijtimoiy-madaniy hayotiga ta'siri

Yo'nalish	Islom kirib kelishidan avval	Islom kirib kelgandan keyin
Diniy hayot	Zardushtiylik, buddaviylik va mahalliy e'tiqodlar ustun	Islom dini asosiy e'tiqod sifatida shakllandi
Davlat	Mahalliy hukmdorlar va	Islom huquqi va xalifalik

boshqaruvi	an'anaviy boshqaruv	boshqaruv tamoyillari ta'siri kuchaydi
Ta'lim	Diniy ibodatxonalar va mahalliy maktablar	Masjid va madrasalar ilm markaziga aylandi
Yozuv va til	Sug'd va boshqa mahalliy yozuvlar	Arab yozuvi va arab tilining keng qo'llanilishi
Me'morchilik	Mahalliy uslublar	Islom me'morchiligi va mahalliy an'analarning uyg'unlashuvi
Ijtimoiy hayot	Mahalliy urf-odatlar ustuvor	Zakot, vaqf, xayriya va islomiy axloq me'yorlari rivojlandi

Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, VII–IX asrlarda Buxoro vohasida yuz bergan diniy o'zgarishlar faqat e'tiqod sohasini emas, balki siyosiy boshqaruv, ilm-fan, ta'lim, madaniyat va ijtimoiy munosabatlarning barcha yo'nalishlarini qamrab olgan. Aynan shu davrda yaratilgan ilmiy va madaniy muhit keyingi asrlarda Buxoroning islom sivilizatsiyasidagi nufuzini mustahkamlab, uni musulmon Sharqining eng muhim ilm markazlaridan biriga aylantirdi [12].

Muhokama

Tadqiqot natijalari VII–IX asrlarda islom dinining Buxoro vohasiga kirib kelishi ko‘p bosqichli va murakkab tarixiy jarayon bo‘lganligini tasdiqlaydi. Arab qo‘shinlarining harbiy yurishlari dastlab siyosiy hukmronlikni o‘rnatishga qaratilgan bo‘lsa-da, keyingi davrlarda islom dini mahalliy aholining ijtimoiy, madaniy va ma’naviy hayotiga chuqur singib bordi. Tarixiy manbalar va zamonaviy tadqiqotlarning qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, islomning keng tarqalishi faqat harbiy omillar bilan emas, balki savdo aloqalarining rivojlanishi, mahalliy hukmdorlarning yangi siyosiy tizimni qo‘llab-quvvatlashi hamda islom dinining axloqiy va huquqiy tamoyillarining jamiyat ehtiyojlariga mos kelishi bilan ham izohlanadi [13].Narshaxiy, at-Tabariy va al-Balazuriy asarlarida Buxoro vohasining zabt etilishi hamda islomning tarqalishi jarayoni batafsil bayon etilgan bo‘lsa, zamonaviy tarixshunoslik ushbu voqealarni yanada kengroq ijtimoiy-siyosiy nuqtayi nazardan baholaydi. Ayrim tadqiqotchilar islomlashuv jarayoni nisbatan uzoq davom etganligini ta’kidlasa, boshqa olimlar VIII asr oxiri va IX asr boshlarida bu jarayonning jadallashganligini qayd etadilar. Mazkur tadqiqot natijalari ikkinchi yondashuvni qo‘llab-quvvatlaydi, chunki aynan Somoniylar davrida Buxoro islom ilm-fani va madaniyatining yirik markaziga aylanganligi tarixiy manbalar orqali tasdiqlanadi [14].

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, islom dini mahalliy madaniyatni to‘liq inkor etmagan, aksincha, mavjud an’ana va qadriyatlar bilan uyg‘unlashgan holda yangi madaniy muhitni shakllantirgan. Buxoro vohasidagi me’moriy yodgorliklar, hunarmandchilik mahsulotlari, yozma manbalar hamda arxeologik topilmalar mahalliy va islomiy madaniyatning o‘zaro integratsiyasini yaqqol namoyon etadi. Shu sababli islomning kirib kelishini faqat diniy hodisa sifatida emas, balki sivilizatsion taraqqiyotning muhim bosqichi sifatida baholash maqsadga muvofiqdir [15].Mazkur tadqiqot natijalari boshqa ilmiy izlanishlar bilan ham umumiy jihatlarga ega. Xususan, Buxoro vohasida ilm-fan, ta’lim va madaniyatning yuksalishi islom sivilizatsiyasining rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ko‘plab tadqiqotlarda qayd etilgan. Shu bilan birga, ayrim tarixiy voqealarning sanasi va tafsilotlariga oid manbalar o‘rtasida ayrim tafovutlar mavjudligi aniqlandi. Bu esa tarixiy manbalarni kompleks va tanqidiy yondashuv asosida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi [16].

Tadqiqotning ayrim cheklovlari ham mavjud. VII–VIII asrlarga oid mahalliy yozma manbalarning kam saqlanib qolganligi sababli tadqiqot asosan arab va fors tarixchilarining asarlariga hamda arxeologik ma’lumotlarga tayandi. Ayrim manbalarda voqealarning siyosiy

yoki diniy qarashlar ta’sirida yoritilganligi ehtimoli mavjud bo‘lib, bu holat tarixiy faktlarni baholashda ehtiyotkorlikni talab etadi. Kelgusidagi tadqiqotlarda yangi arxeologik topilmalar, numizmatik materiallar va epigrafik manbalarni jalb etish mavzuning yanada chuqurroq yoritilishiga imkon yaratadi [17].Umuman olganda, olib borilgan tahlillar islom dinining Buxoro vohasiga kirib kelishi mintaqaning siyosiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqqanligini ko‘rsatadi. Aynan VII–IX asrlarda shakllangan ilmiy va ma’naviy muhit keyingi davrlarda Buxoroning musulmon Sharqidagi eng yirik ilm va madaniyat markazlaridan biri sifatida e’tirof etilishiga mustahkam zamin yaratgan. Mazkur xulosalar tarixiy manbalar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar natijalari bilan uyg‘unlikda tasdiqlanadi [18].

Xulosa

VII–IX asrlarda islom dinining Buxoro vohasiga kirib kelishi mintaqa tarixidagi eng muhim ijtimoiy-siyosiy va madaniy jarayonlardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, islomning tarqalishi dastlab harbiy-siyosiy omillar bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa-da, keyinchalik u mahalliy jamiyatning diniy, huquqiy, ma'naviy va madaniy hayotining ajralmas qismiga aylandi. Bu jarayon Buxoro vohasida davlat boshqaruvi tizimining takomillashuvi, islom huquqining joriy etilishi hamda yangi ijtimoiy institutlarning shakllanishiga zamin yaratdi.Shuningdek, islom dini ta'sirida masjid va madrasalar sonining ortishi ilm-fan va ta'lim taraqqiyotini jadallashtirdi. Arab yozuvining keng qo'llanilishi ilmiy merosning rivojlanishiga xizmat qilib, Buxoroni musulmon Sharqining yirik ilmiy markazlaridan biriga aylantirdi. Aynan shu davrda shakllangan ilmiy va ma'naviy muhit keyingi asrlarda Imom al-Buxoriy, Abu Hafs Kabir al-Buxoriy va boshqa ko'plab allomalarning yetishib chiqishiga mustahkam zamin yaratdi.Tadqiqot davomida yozma tarixiy manbalar, arxeologik materiallar hamda zamonaviy tarixshunoslik tadqiqotlari qiyosiy tahlil qilinib, islomning Buxoro vohasiga ko'rsatgan ta'siri kompleks tarzda baholandi. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, islom dini mahalliy madaniyatni inkor etmagan, aksincha, mavjud an'analar bilan uyg'unlashib, yangi sivilizatsion taraqqiyot bosqichini yuzaga keltirgan.Kelgusidagi ilmiy tadqiqotlarda yangi arxeologik topilmalar, numizmatik materiallar, epigrafik yodgorliklar hamda qo'lyozma manbalarni yanada kengroq jalb qilish orqali VII–IX asrlarda Buxoro vohasining diniy va madaniy rivojlanishiga oid ilmiy qarashlarni yanada boyitish mumkin.

References

1. Наршахий Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / Форс тилидан А. Расулев таржимаси. – Тошкент: Камалак, 1991.
2. Ат-Табарий Мухаммад ибн Жарир. Таърих ар-русул ва-л-мулук (История пророков и царей). – Бейрут: Дар ал-Кутуб ал-Илмия, 2001.
3. Ал-Балазурий Аҳмад ибн Яҳё. Китаб футух ал-булдан. – Бейрут: Дар ал-Фикр, 1987.
4. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Наука, 1963.
5. Бартольд В. В. Сочинения. Том II. Часть 1. Работы по истории Средней Азии. – Москва: Издательство восточной литературы, 1963.
6. Босворт К. Э. Мусульманские династии. – Москва: Наука, 1971.
7. Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. – Москва: Издательство АН СССР, 1948.
8. Негматов Н. Н. Государство Саманидов. – Душанбе: Дониш, 1977.
9. Асқаров А. Ўзбекистон тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1994.
10. Азамат Зиё. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2000.
11. Каримов Ш., Шамсутдинов Р. Ватан тарихи. I жилд. – Тошкент: Шарқ, 2010.
12. Раҳмонов Қ. Бухоро тарихи ва маданияти. – Тошкент: Фан, 2007.
13. Ҳасанов А. Марказий Осиё цивилизацияси тарихи. – Тошкент: Университет, 2006.

14. Аҳмедов Б. Ўзбекистон халқлари тарихи манбалари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1991.
15. Фрай Ричард Н. Наследие Центральной Азии (The Heritage of Central Asia). – Москва: Прогресс, 1992.
16. Kennedy, H. The Great Arab Conquests: How the Spread of Islam Changed the World We Live In. – London: Weidenfeld & Nicolson, 2007.
17. Frye, R. N. (Translator). The History of Bukhara by Abu Bakr Muhammad ibn Ja'far Narshakhi. – Cambridge, MA: Mediaeval Academy of America, 1954.
18. Gibb, H. A. R. The Arab Conquests in Central Asia. – London: Royal Asiatic Society, 1923.